

5.1

ГРОМАДЯНСТВО Й ДЕМОКРАТІЯ

ЩО ТАКЕ ГРОМАДЯНСТВО?

Що означає термін «громадянин»? Правове визначення «громадянина» держави наділяє особу правами та можливостями брати участь у громадянському й політичному житті суспільства, такими як право голосу чи право займати державну посаду. Громадянство в демократії також включає в себе такі аспекти, як відповідальність суспільства за здійснення та дотримання гарантованих державою прав, допомогу іншим громадянам у користуванні їхніми правами й прагнення до поліпшення середовища, у якому живуть люди.

Конституції можуть розмежовувати права громадян і права осіб, які не мають правового статусу громадянина; проте, всі особи, які проживають у межах однієї географічної спільноти, повинні виконувати обов'язки громадянства, і члени суспільства повсякчас несуть відповідальність за дотримання прав людини стосовно всіх і кожного.

ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті «Норми громадянства й розширення політичної участі» американський політолог Рассел Далтон (нар. 1948 р.) визначає особливості громадянства й дії, які громадяни в демократичних державах повинні виконувати для підтримки здорової демократії. Далтон вважає участь громадян настільки важливим складником демократії, що заявляє:

*«Допоки громадяни не почнуть брати участь в обговоренні публічної політики, а їхній вибір не скеровуватиме діяльність уряду, демократичні процеси не матимуть сенсу».*¹⁴⁷

147 / Russell J. Dalton. "Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation Political Studies." p. 76–98.

Далтон визначає кілька обов'язків громадян у демократичній державі:

- бути в курсі діяльності органів влади, щоб брати ефективну участь у врядуванні;
- долучатися до демократичних дискусій та обговорювати політику з іншими громадянами, а в ідеалі розуміти позиції інших;
- бути відданими прихильниками суспільного порядку й визнавати повноваження держави (повага до верховенства права);
- нести етичну й моральну відповідальність перед іншими як у державі, так і поза її межами.

Історія показала, що прав і привілеїв громадянства недостатньо для того, щоб викликати почуття приналежності до держави. Почуття приналежності й відповідальності перед державою розвивається шляхом залучення громадян до врядування, політичних процесів і громадянського життя. Прагнення громадян виконувати свої обов'язки називають «нормами громадянства».

Виконання обов'язків громадянства може передбачати витрачання певних ресурсів, таких як час, зусилля й кошти. Наприклад, служба в армії забирала в людини час і позбавляла можливості заробляти гроші, із чим доводиться змиритися заради виконання громадянського обов'язку. Ця необхідність чимось жертвувати спонукає нас запитати: чому людині варто проявляти громадянську активність? Які переваги вона отримує внаслідок цього? Відповіді на ці питання подані в наступній частині цього розділу.

ПЕРЕВАГИ ЗАЛУЧЕННЯ ДО ГРОМАДЯНСЬКОЇ УЧАСТІ

Небайдужі й відповідальні громадяни – важлива риса демократичного суспільства. У різні періоди історії науковці дали чимало пояснень того, чому залучення громадян – яке означає просто участь у суспільному житті – настільки важливе. Дехто вважає, що люди повинні виконувати обов'язки громадянина заради отримання особистих благ, тоді як інші вважають це вигідним для суспільства, спільного блага та самої демократії. Ще одна причина важливості громадянської участі полягає в тому, що від відповідального громадянства залежить суспільний порядок. Політолог Вільям Галстон пише:

«Ефективна вмотивованість громадян поважати закон певною мірою залежить від поведінки інших. Немає сенсу керувати згідно з дорожніми знаками та чесно декларувати свій оподатковуваний дохід, якщо безліч співгромадян відверто чхають на закони... коли непослух досягає критичної маси, навіть найбільш законослухняні громадяни починають почуватися як бовдтури, якщо вони продовжують дотримуватися правил».¹⁴⁸

Галстон наводить на думку, що як формальні, так і неформальні процеси стиmulюють громаду дотримуватися інтерналізованих (усвідомлених громадянами) норм законності.

У представницьких демократіях народ наділяє владою представників, які мають йому служити. Громадяни в демократичних країнах часто скаржаться, що публічні службовці, як видається, не знають про побажання електорату чи не цікавляться ними. Незважаючи на те, що представники влади приймають рішення, які впливають на життя громадян, вони, можливо, неточно розуміють потреби людей або обставини певної ситуації. Наслідком цього можуть стати непередбачені події, які ведуть до виникнення неефективних чи навіть небажаних ситуацій для електорату. Деяким із цих проблем можна запобігти шляхом забезпечення участі всіх відповідних зацікавлених сторін у процесі прийняття рішень. Цей рівень залучення також має важливе значення для підзвітності органів влади, що є найважливішим елементом здорової демократії. У деяких випадках публічні службовці можуть користатися своїм посадовим становищем для власного збагачення або обслуговування певних чиїхось приватних інтересів, які, як правило, є інтересами осіб чи організацій, що володіють великими статками та можуть змусити чиновників до корупційних домовленостей, які не мають нічого спільного з інтересами громади.

Коли громадяни **активні**, вони мають можливість впливати на публічну політику й вимагати підзвітності органів влади. Громадськість відіграє роль у підзвітності, спостерігаючи за діями публічних службовців і висловлюючи схвалення чи невдоволення.

Зрештою, громадяни можуть застосувати такий ефективний засіб, як усунення посадовця з посади через голосування. Якщо існує підзвітність, представники влади розглядають свої повноваження як відповідальність, а не як привілеї, і кожен публічний службовець розуміє, що він або вона відповідальні перед громадянами.

¹⁴⁸ / William Galston. "Pluralism and Civic Virtue." Social Theory and Practice. Vol. 33, No. 4, October 2007, p. 629.

5.2

МЕТОДИ УЧАСТІ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

Поінформована участь громадян відіграє центральну роль у демократії. Поінформована участь – це не лише право громадян, але і їхній обов'язок. Існує багато форм участі громадян у публічному житті: участь у виборах, у тому числі шляхом голосування, участь у публічних консультаціях, зборах громадян, роботі неурядових організацій і в мирних зібраннях, відстеження поточних подій, обговорення суспільно важливих питань тощо. Інформована участь зміцнює демократію.

Для того щоб участь громадян у публічному житті забезпечувала підзвітність органів влади, обов'язковим елементом демократії має бути принцип прозорості. Прозорість означає, що громадяни отримують інформацію про минулі, поточні та заплановані дії владних інституцій. Для забезпечення прозорості громадянам необхідне законодавство, що забезпечує доступ громадськості до відповідної інформації. Багато країн, включаючи Україну, США та Велику Британію, прийняли закони про свободу інформації,¹⁴⁹ які зобов'язують розпорядників публічної інформації надавати доступ до публічної інформації як шляхом її розкриття за власною ініціативою, так і за запитом. Публічна інформація повинна оприлюднюватися й надаватися в доступній формі.

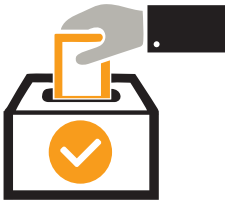
Прозора система дозволяє громадянам уважно стежити за процесом реалізації владних повноважень, контролювати прийняття й виконання рішень, а також, за необхідності, долучатися до здійснення органами влади своїх функцій. Прозора система зменшує ризики корупції та злочинних дій і розширює потенціал для співпраці між громадянами й державними службовцями, що, у свою чергу, сприяє вищій демократичності системи. Те, якою мірою громадяни мають доступ до інформації, наскільки вони здатні й бажають дізнаватися про питання суспільної важливості, безпосередньо пов'язане із забезпеченням підзвітності органів влади. Прозорість і підзвітність органів влади, а також залучення громадян у процес прийняття владних рішень є важливою передумовою здорової демократії. Є багато механізмів, за допомогою яких громадяни можуть брати участь у втіленні цих принципів демократії в реальність.

149 / Закон України «Про доступ до публічної інформації». <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>

Участь громадян може бути спрямована на досягнення політичних або соціальних змін. Політичний аспект передбачає вплив на суб'єктів владних повноважень та/або участь у процесі прийняття й виконання ними рішень, моніторинг діяльності цих суб'єктів і забезпечення їхньої підзвітності. Соціальний аспект передбачає дії, спрямовані на надання допомоги іншим громадянам, участі в охороні довкілля та підвищення якості життя громадян.

У демократичних країнах, включаючи Україну, є багато різних методів участі громадян, які дають можливість їм досягати різних цілей.

УЧАСТЬ У ВИБОРАХ

Вибори є однією з найстаріших форм участі громадян у політичному житті, що дає їм можливість особисто брати участь у процесі прийняття рішень і робити свій власний вільний вибір. Хоча сучасні демократії є республіканськими за формою правління й базуються на принципі представництва, у рамках цієї моделі урядування можуть застосовуватись й інструменти прямої демократії, коли громадяни мають можливість безпосереднього прийняття рішень без участі виборних органів і посадових осіб. Необхідною умовою

для використання цього інструмента є порівняно невелика кількість виборців та питання порядку денного, які не вимагають багато часу й енергії виборців. Пряма демократія може здійснюватися, наприклад, на сільських зборах або на загальних зборах місцевих організацій профспілок чи політичних партій тощо. Сучасна демократія переважно є представницькою: громадяни безпосередньо обирають своїх представників, які, у свою чергу, приймають політичні рішення, приймають закони, розробляють політику й стратегії та сприяють їх реалізації.

Одним із найважливіших обов'язків громадян у демократичній системі урядування є здійснення **поінформованого вибору** під час волевиявлення на виборах.

Поряд із цим громадяни мають можливість скористатись й іншими інструментами участі для реалізації своїх інтересів у політичній сфері, впливаючи на формування політики та процес урядування.

Чинне законодавство України забезпечує умови для громадянської дії й заохочує громадян до процесу прийняття рішень як на національному, так і на місцевому рівнях. Крім того, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки* передбачає вдосконалення законодавства в інтересах ОГС та розвиток інших форм участі громадян у врядуванні. Нижче наведено характеристику інструментів участі, за допомогою яких українські громадяни можуть взаємодіяти з органами влади та впливати на суспільно-політичні процеси в країні. Деякі із цих інструментів є доволі новими для України та все ще перебувають на стадії розвитку. Коли ви читатимете про кожен інструмент, зважайте на те, за яких обставин кожен з них може бути корисним. Важливо також запитати себе, чи відчуваєте ви, що здатні застосувати описаний інструмент – а якщо ні, то як цього можна добитися? Знання ваших прав, доступних вам інструментів, а також готовність і здатність їх використовувати є надзвичайно важливою передумовою активної участі в демократичних процесах і висловлення своєї думки в суспільстві.

БЕЗПОСЕРЕДНІ ЗВЕРНЕННЯ ТА КОМУНІКАЦІЯ З ОРГАНАМИ ВЛАДИ

Звернення громадян є найпоширенішим інструментом громадської участі в Україні. Громадяни України мають право надсилати індивідуальні чи колективні письмові або усні звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їхніх посадових осіб. Орган/посадова особа, яка отримала звернення, повинен розглянути звернення й надати відповідь протягом визначеного терміну. До форм звернень належать: пропозиції (зауваження), заяви (клопотання), скарги та електронні петиції. Заява – це одна з форм звернення, метою якого є забезпечення реалізації відповідним органом/посадовою особою прав заявника, а скарга – це звернення, спрямоване на поновлення й захист прав особи.

Електронні петиції – це форма звернення до органів державної влади або місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб із вимогою розглянути важливе питання або вирішити проблему. Електронні петиції можуть бути ініційовані громадянами шляхом збору підписів на офіційному веб-сайті інституції або на

* Затверджена Указом Президента України № 68/2016 від 26 лютого 2016 р.
<http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>

веб-сайті громадського об'єднання. Електронна петиція розглядається загальнодержавними або місцевими органами влади, якщо було зібрано необхідну кількість підписів. Вимоги щодо кількості підписів і термінів збору підписів для підтримки електронної петиції, що подається до органу місцевого самоврядування, визначаються статутом територіальної громади. Кожен громадянин може створити електронну петицію й розпочати процес збору підписів.

Консультативно-дорадчі органи – це органи, створені державною владою та місцевим самоврядуванням для забезпечення участі громадян у процесах прийняття рішень, надання вільного доступу до проектів рішень тощо. Консультативно-дорадчі органи можуть створюватися в різних формах: громадські ради, експертні комісії, консультаційні ради тощо. Такі органи можуть бути створені при місцевій раді, її виконавчому органі або окремих його підрозділах, постійній комісії відповідної ради. Крім того, громадяни можуть самостійно ініціювати створення робочої групи чи комісії. У цьому випадку в заяві про створення такої групи потрібно обов'язково описати цілі, період роботи, персональний склад та очікувані результати роботи, які можуть передбачати розробку/прийняття проекту рішення місцевої ради, її виконавчого органу або розпорядження відповідного місцевого голови. Наразі існує велика кількість різних консультативно-дорадчих органів із різних питань. Прикладами дорадчих рад є Національна рада з питань реформ, Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства, Рада ветеранів АТО, Координаційна рада з питань національно-патріотичного виховання тощо. Наскільки ефективними є ці інструменти, залежить від залучення громадян і готовності посадовців співпрацювати ними.

Консультації з громадськістю створюють можливості для обговорення з громадськістю проблем економічного розвитку держави, захисту прав і свобод людини тощо. Консультації організовує й проводить орган, який здійснює підготовку законопроекту або пропозицій щодо віднесеної до його компетенції сфери регулювання. Навіть попри те, що цей інструмент регулюється постановою Кабінету Міністрів України¹⁵⁰ (що робить його не обов'язковим для виконання органами місцевого самоврядування), органи місцевого самоврядування також можуть проводити консультації з громадськістю. Обговорення проводяться в різних формах, таких як громадські обговорення, публічні електронні консультації та опитування громадської думки. Громадське обговорення передбачає проведення публічних заходів (конференцій, форумів, громадських слухань, круглих столів, зустрічей із громадськістю, інтернет-конференцій, відеоконференцій).

150 / Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>

Виборці мають право давати **доручення виборців** депутатам місцевих рад із метою вирішення певних проблем. Депутат одержує письмові доручення щодо вирішення проблем міста чи виборчого округу під час звітування на зборах, а також на зустрічах із виборцями. Питання, із якими звертаються громадяни, не можуть порушувати закон і повинні належати до компетенції відповідного депутата.

Місцева ініціатива – це спосіб для громадян підготувати проект рішення, який місцева рада повинна розглянути. Вимоги до складання проекту рішення визначаються регламентом місцевої ради. Це дає можливість місцевим жителям брати участь у діяльності місцевої ради, не перебуваючи на посадах у ній, оскільки вони можуть подавати проекти рішень із будь-яких питань, що належать до компетенції відповідної ради.

Конституція України гарантує громадянам право на участь у **місцевому референдумі**, який дає змогу членам територіальної громади безпосередньо брати участь у процесі прийняття рішень шляхом голосування. Будь-які питання, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування, можуть бути винесені на місцевий референдум, але через відсутність нормативної бази, яка регулює процедуру місцевого референдуму, цей інструмент на сьогодні ще не використовується.

Члени громади можуть ініціювати **громадські слухання** за участі депутатів місцевої ради або посадових осіб місцевого самоврядування, якщо їм вдасться зібрати необхідну кількість підписів на підтримку петиції (точна кількість необхідних підписів визначається окремо в кожній територіальній громаді). Громадські слухання – це зустрічі з депутатами та посадовими особами органів місцевого самоврядування, під час яких громадяни заслуховують їх і подають власні пропозиції щодо вирішення місцевих проблем. Пропозиції надсилаються місцевим органам управління та підлягають обов'язковому розгляду.

Усі описані вище інструменти забезпечують можливості комунікації громадськості та органів влади. Успіх того чи того інструмента залежить від багатьох чинників, зокрема й від рівня поінформованості громадян щодо проблеми, серйозності сприйняття посадовими особами органів влади своїх обов'язків щодо розгляду пропозицій (бажання почути позицію громадян або ж лише створити видимість публічного процесу). Громадяни, які вносять пропозиції, також повинні відображувати в них обґрунтовані та змістовні питання, а також продемонструвати підтримку таких питань іншими членами громади. Якщо такої підтримки не вистачає або якщо пропозиція не відповідає суспільному благу, вимоги авторів петиції можуть відхилити чи не задовольнити в повному

обсязі, отже, їм доведеться зайняти компромісну позицію. Це реалії демократичної системи. Однак, якщо особа не задоволена, вона може продовжувати використовувати описані методи або спробувати інший підхід. Нижче наведено кілька інших форм громадської участі.

УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЯХ

Люди можуть вільно приєднуватися до груп, щоб вирішити проблему чи задовольнити спільний інтерес. Як приклад можна навести участь у церковних чи релігійних групах, шкільних групах, спортивно-оздоровчому об'єднанні, громадських об'єднаннях і громадських клубах. У деяких аспектах участь у групі може видаватися подібною до партнерства з громадянським суспільством. Проте в цьому разі осно-

вна увага приділяється тому, які дії може здійснити сама людина, щоб стати активним громадянином і вирішувати проблему, на відміну від заходів, які можуть вживати ОГС. Інша відмінність полягає в тому, що деякі з цих груп можуть функціонувати лише для того, щоб задовольняти потреби певної спільноти чи чийсь інтереси, як-от, наприклад, районна культурна організація. В усьому світі є приклади організацій і клубів, де люди об'єднуються з іншими людьми, які поділяють спільні інтереси й можуть служити своїй громаді. Одним із таких прикладів є вступ до місцевого клубу з садівництва. Члени клубів із садівництва часто збираються, щоб обмінюватися інформацією та новим досвідом, але також займаються такими проектами, як садження та догляд за садом для громади, наприклад, у місцевому парку. Часом цей тип об'єднання може бути дуже неформальним, без жорсткої ієрархії керівництва або вимог щодо членства. В інших випадках організації можуть мати більш формалізовану структуру й правила щодо приєднання нових учасників. Наприклад, є деякі громадські організації, які приймають нових членів лише за запрошеннями, і членство в них передбачає сплату внесків та виконання інших зобов'язань. Ці організації проводять численні соціальні заходи для членів, а також служать громаді у такі способи, як збір і пожертвування коштів на важливі справи, а також проведення просвітницьких та інформаційних програм для громадськості. Приєднання до наявної групи чи заснування нової – це засіб задовольняти свої інтереси й інтереси громади. Такі групи можуть зробити важливий внесок у вирішення спільно важливих питань.

Громадяни України можуть із цією метою скористатися кількома конкретними механізмами.

Громадські об'єднання та благодійні організації в Україні можуть створюватися в порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Створення громадської організації дає змогу громадянам об'єднуватися з метою створення умов для ефективного захисту своїх прав і реалізації спільних інтересів.

Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) є прикладом неприбуткових організацій, які створюють власники квартир для спільного користування, обслуговування та управління їхнім будинком і прилеглою територією. ОСББ також створюються для юридичної реєстрації майнових прав власників квартир на будівлі та прилеглі території.

Загальні збори громадян за місцем проживання є прикладом безпосередньої участі громадян у вирішенні місцевих питань. Проведення зборів ініціюється шляхом збору підписів, потім надсилається відповідне повідомлення міському голові. Кворум загальних зборів визначається кількістю членів громади, які можуть бути присутніми: наприклад, якщо загальні збори проводяться в багатоквартирному будинку, то для того, щоб на зборах був наявний кворум, участь у них має взяти щонайменше половина мешканців. Рішення загальних зборів підлягають обов'язковому розгляду і враховуються органами місцевого самоврядування.

Органи самоорганізації населення – це представницькі органи, створені громадянами певної території, які об'єднуються з метою сприяння своїм інтересам. Вони можуть:

- представляти інтереси мешканців будинку/вулиці/району на засіданнях місцевих рад, зокрема шляхом подання пропозицій щодо проектів, програм і міських бюджетів;
- проводити моніторинг якості надання комунальних послуг, ремонту будівель (під'їздів, теплоізоляції), підготовки до зими тощо;
- здійснювати заходи з благоустрою території, озеленення та догляду за зеленими насадженнями.

Для вирішення проблем громади міста чи села місцева рада може створювати постійні або тимчасові комісії. Ці комісії складаються з депутатів місцевої ради й можуть включати представників від громади, таких як науковці, активісти, журналісти тощо. Представники громадськості не мають права голосу на засіданнях комісії, але мають право виступати й головувати на засіданнях.

МОНІТОРИНГ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ПОСАДОВИХ ОСІБ

Одна з найважливіших ролей, яку громадянин може відгравати в демократичному суспільстві, полягає в стеженні за діями органів влади та забезпеченні їхньої підзвітності громадянам, а також утвердженні принципу верховенства права. Для цього громадяни України можуть використовувати кілька механізмів.

Громадська експертиза – це ще один інструмент участі громадськості в реалізації публічної політики.

Громадські експерти можуть оцінити діяльність органів виконавчої влади, процеси ухвалення й заходи з виконання рішень, які стосуються важливих для суспільства проблем. Громадські експертизи можуть здійснюватися громадськими об'єднаннями, громадськими радами, благодійними організаціями, ОСН, ОСББ тощо. Після отримання експертних висновків відповідні органи влади зобов'язані оприлюднити їх на власних веб-сайтах, розглянути за участі представників ОГС, а також відреагувати на порушені за результатами експертизи питання.

Радники міського голови обираються міськими головами як експерти в певній галузі, як-от молодіжна політика, архітектура або екологічна політика. Радники мають можливість безпосередньо передавати свої ідеї в центр прийняття рішень. Вони також отримують можливість запропонувати варіанти вирішення проблем громади, безпосередньо представляючи їх лідерам громади. Як правило, радники мають можливість виступати на засіданнях виконавчого комітету, проводити робочі зустрічі, отримувати інформацію від виконкому, брати участь у підготовці проектів нормативно-правових актів, представляти свою позицію щодо таких проектів. Радники можуть працювати як за винагороду, так і на громадських засадах.

Ознайомлення з проектами рішень є найпростішим інструментом громадського контролю над процесами прийняття рішень. Окремі проекти рішень не можуть бути прийняті без їх попереднього оприлюднення для загального ознайомлення. Якщо громадянин має будь-які пропозиції або зауваження щодо проекту, він може надіслати офіційне письмове звернення міському голові, керівникам депутатських фракцій у відповідній раді або виконавчому органу ради. Громадяни також можуть висловити свою думку на засіданнях постійної депутатської комісії, яка розглядає проекти рішень.

Громадяни можуть вільно **відвідувати засідання** місцевих рад, виконавчих комітетів, комісій, а також президії районних та обласних рад. Верховна Рада й місцеві ради можуть установлювати процедури відвідування, але вони не мають права обмежувати відвідування. Більше того, громадяни мають право не лише брати участь у засіданнях, але й записувати все, що відбувається.

Членство у виконавчому комітеті дає змогу громадянам працювати над виконанням рішень місцевої ради (щодо бюджету, програм розвитку, генеральних планів, тарифів на громадський транспорт тощо). Члени виконкому можуть працювати як на платній основі, так і на громадських засадах.

ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ТА МОНІТОРИНГ ПОТОЧНИХ ПОДІЙ

У демократичному суспільстві громадяни мають бути обізнані з поточними подіями. Поінформовані громадяни набагато ефективніше можуть брати участь у прийнятті публічних рішень, здійсненні контролю за діяльністю органів влади та посадових осіб, виявляючи випадки неналежної поведінки, що загрожують загальному добробуту.

Є багато способів, завдяки яким люди можуть отримувати інформацію, наприклад, переглядати новини на телебаченні, читати газети та журнали, слухати радіо, знаходити інформацію онлайн, відвідувати лекції та обговорювати проблеми з іншими (часто використовуючи такі технології, як Інтернет, дошки оголошень або платформи на базі соціальних мереж). Люди, які мислять критично, обізнані з поточними подіями, зазвичай проблять це регулярно та вважають за свій обов'язок бути повсякчас інформованими й діяти відповідно до отрима-

ної інформації. Наприклад, особа, яка стежила за новинами про запропоноване збільшення податків, що може справити несправедливий негативний вплив на власників малого бізнесу, могла б використати цю інформацію для інформування інших людей, написати листи місцевим політикам і ЗМІ із запереченнями щодо запланованих змін, а також узяти участь у акції протесту проти податкових змін. Формування навичок критичного оцінювання джерел інформації є дуже важливим завданням, яке буде детально розглянуте в наступній частині цього розділу. В Україні прийнято низку нормативно-правових актів, які можуть сприяти належній обізнаності громадян із суспільно важливих питань і законодавства.

Запити про надання публічної інформації дають змогу громадськості вимагати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також посадових осіб надавати інформацію (наприклад, про використання бюджетних коштів або про рішення міської ради). Інформація може бути отримана в усній формі (шляхом телефонного дзвінка до органу влади) або в письмовій формі (шляхом надсилення інформаційного запиту поштою, електронною поштою або факсом). Розпорядники інформації повинні надавати інформацію за запитом не пізніше ніж через п'ять робочих днів із дня одержання запиту (цей строк може бути продовжений до 20 робочих днів у разі необхідності надання значного обсягу інформації).

Закон вимагає від народних депутатів, депутатів місцевих рад і міських голів надавати інформацію про свою діяльність громадянам на зборах громадян, готувати звіти про свою діяльність та оприлюднювати їх на веб-сайтах відповідних органів влади та в ЗМІ. Громадяни мають право вимагати представлення щорічного звіту про діяльність міського голови на відкритих зборах громадян. Вони також можуть вимагати, щоб депутати систематично проводили збори й звітували про свою роботу (наприклад, щодо рішень, ходу їх виконання, діяльності щодо обговорення та підтримки проектів рішень, зустрічей із виборцями, направлення клопотань і скарг до парламенту, використання коштів тощо).

ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ

Іноді громадяни можуть використовувати економічні важелі впливу. Це може бути придбання або бойкотування товару чи послуги, щоб продемонструвати підтримку або засудження цінностей чи практики

виробника. Наприклад, були випадки, коли велика кількість людей перестали купувати певну марку одягу після того, як дізналися, що ці речі виготовлялись в умовах, які порушують права інших людей. Коли компанії постають перед перспективою втратити значні прибутки, вони іноді вирішують змінити свою практику, щоб задовольнити громадськість і повернути прихильність клієнтів.

Бойкот товарів російського виробництва розпочався в Україні у 2013 р. у відповідь на блокування Росією імпорту певних категорій українських товарів. Українці відреагували на це бойкотом російських товарів і виробів. Громадський рух «Відсіч»¹⁵¹ ініціював бойкот через соціальні мережі. Під час акції активісти розробили наклейки та листівки, які закликали бойкотувати російські товари, магазини, банки, соціальні мережі та автозаправні станції. Крім того, було опубліковано довідник російських товарів і розроблено мобільний додаток, який допомагає особам визначити, чи підлягають бойкоту ті чи інші продукти.

Бойкот відновився у 2014 р. після анексії Росією Криму та агресії на сході України. Його підтримали підприємці, зокрема й кінотеатри (які відмовлялися показувати російські фільми), деякі супермаркети, а також концертні зали, які скасували концерти російських артистів. До бойкоту російських товарів і послуг також приєдналися і органи влади після підписання Президентом Указу щодо застосування персональних санкцій стосовно визначеного кола фізичних та юридичних осіб. Він застосовувався до 105 юридичних та 388 фізичних осіб, які працюють у різних галузях економіки (транспорт, підприємства, банки, телеканали тощо).¹⁵² Іншим Указом Президента, прийнятим у 2017 р., були заборонені російські соціальні мережі та окремі види програмного забезпечення.¹⁵³ Ці бойкоти знизили залежність української економіки від Росії та негативно позначилися на російському імпорті в Україну.¹⁵⁴ Бойкоти є прикладом того, як громадяни та уряди можуть використовувати цей метод як форму протесту з метою впливу на поведінку.

151 / «У соцмережах українців закликають бойкотувати російські товари». <http://tyzhden.ua/News/87066>

152 / «Українські санкції проти Росії. Повний список людей і компаній». http://espresso.tv/article/2015/09/17/ukrayinski_sankciyi_proty_rosiyi_povnyy_spysok_lyudey_ta_kompaniy

153 / Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 р. «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». https://ukurler.gov.ua/media/documents/2017/05/16/2017_05_17_133upr.pdf

154 / «Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами у 2016 р.і». http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/zd/ztt/ztt_u/ztt1216_u.htm

ПІДТРИМКА ПОЛІТИЧНИХ ДІЙ

У рамках участі в політичному житті громадяни можуть уживати низку важливих заходів. Наприклад, вони можуть висловлювати підтримку певній партії або кандидату. Щоб засвідчити свою підтримку, громадяни можуть носити значки або розміщувати наклейки з іменем/назвою чи гаслом на підтримку на бампері машини; брати участь або допомагати організувати збір коштів для кандидата чи політичної партії; вони можуть давати кошти, здійснювати телефонні дзвінки чи надавати

кандидату допомогу на волонтерських засадах. У період між виборами громадяни можуть відігравати важливу роль у впливі на публічну політику: збирати підписи під поданнями до парламенту або органу місцевого самоврядування з метою внесення змін до законів; звертатися до посадових осіб центральних або місцевих органів влади чи брати участь у зборах громадян для висловлення позицій із певних питань; з метою мотивації інших громадян до участі у політичних діях – інформувати громадськість про важливі питання. Інші способи донесення своєї думки до посадовців уключають проведення або відвідання мирних мітингів і демонстрацій. Посадові особи, які обіймають виборні посади, повинні особливо уважно ставитися до думки громадськості, інтереси якої вони мають забезпечувати. Тобто громадяни можуть відігравати вирішальну роль у формуванні політики, якщо вони відверто висловлюють свою думку щодо відповідних питань.

ВОЛОНТЕРСЬКІ ПОСЛУГИ АБО ДІЯЛЬНІСТЬ

Волонтери можуть надавати різноманітні послуги іншим людям. Волонтерська діяльність може бути регулярною, наприклад, раз на тиждень, або мати разовий характер і передбачати виконання певного завдання. Явище волонтерства вирізняється тим, що людина приділяє свій час безоплатному служінню іншим або сприянню якійсь справі. Потенціал для вирішення суспільних проблем через волон-

терську діяльність практично необмежений. Можна навести такі приклади, як приготування їжі для людей похилого віку або безхатків, читання чи навчання дітей у дитячому будинку або допомога в прибиранні міського парку. Часом люди можуть здійснювати волонтерську діяльність власними силами, наприклад, шляхом звернення до інтернату для дітей-сиріт із метою надання необхідної допомоги. В інших випадках вони можуть добровільно працювати через організацію, яка визначила потреби та налагодила систему та домовленості для вирішення цих потреб. Незалежно від часу або типу роботи чи методу (самостійно чи через організацію), волонтерство – це засіб, що дає змогу практично будь-якій особі брати участь у вирішенні суспільних проблем.

ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КАМПАНІЇ

Іноді люди вирішують долучитися до громадської діяльності, коли виникають проблеми, до яких вони небайдужі, і хочуть навчати інших, сподіваючись досягти змін. Питання не обов'язково повинно бути політичним, це може бути й важлива соціальна проблема. Прикладом може бути підвищення обізнаності про важливість носити шолом під час їзди на велосипеді. Наприклад, людина, можливо, стала свідком того, що її друг або член сім'ї одержав травму голови після того, як упав із велосипеда в результаті нещасного випадку. Людина може дізнатись, що можна було б уникнути травми, якби постраждалий був у шоломі. Відчуваючи сильне бажання запобігти подібним трагедіям у майбутньому, людина може збирати факти про переваги носіння шолома під час їзди на велосипеді, а потім поширювати цю інформацію в рамках відповідної просвітницької кампанії. Кампанія може включати розміщення знаків і плакатів, обмін інформацією в соціальних мережах, публічні промови та навіть оплату реклами на радіо або місцевому телебаченні.

5.3

ІНФОРМОВАНІ ГРОМАДЯНИ

Важливою ознакою активного громадянина є поінформованість про поточні проблеми та здатність приймати відповідальні рішення з питань суспільної важливості. Для того, щоб узяти на себе таку відповідальність, потрібно аж ніяк не обмежуватися стеженням за поточними подіями через соціальні мережі. Люди мають бути готові критично аналізувати інформацію, щоб розпізнавати упередженість та оцінювати надійність джерела інформації. Пошук інформації з різноманітних джерел та її розгляд із різних позицій також має важливе значення для того, щоб формувати інформоване ставлення.

В епоху Інтернету громадяни мають доступ до більшого обсягу інформації, ніж в будь-який інший історичний період. Технологічні інновації та доступ до інформації продовжують трансформувати процеси того, як молодь долучається до побудови демократії в усьому світі чи відсторонюється від цього. Від друкованих ЗМІ до Twitter, Facebook та Instagram, спосіб, у який люди отримують, обмінюються та інтерпретують інформацію, як і раніше, є потужним чинником впливу на стан наших демократій.

Широке використання смартфонів у поєднанні з постійним нарощування обсягу даних у соціальних мережах і точно налаштованими алгоритмами, що моделюють нашу поведінку й уподобання, прирівнюється до нової реальності, у якій ці могутні інструменти можуть бути використані для того, щоб справляти такий вплив на залучення громадян, який набагато перевершує все, чим до сьогодні могла б послуговуватися наша цивілізація. Хоча соціальні медіа та нові технології можуть і повинні використовуватися як інструменти, що підтримують інформовану участь виборців, ми повинні нагадувати собі, що вони є лише інструментами, знаряддями, які можна застосовувати як на благо, так і для зла.

Боротьба з дезінформацією та пошук об'єктивної істини починається із самої людини. Поставте собі такі питання, що допоможуть вам критично оцінити інформацію, яку ви отримуєте через соціальні мережі та інші джерела, і подумати про те, як обробляти її.¹⁶⁰

1. Скільки вірусних постів* — статей, відео чи фото — ви відкриваєте кожного тижня? Якою кількістю контенту ви в середньому ділитесь в соціальних мережах?
2. Як часто ви перевіряєте, що інформація, якою ви ділитесь чи коментуєте, відповідає дійсності? Як ви визначаєте це?
3. Наскільки для вас важливо, щоб історія, яка подається як реальна, дійсно була реальністю?
4. Наскільки ретельніше ви перевіряєте правдивість матеріалів, які використовуєте для навчання, порівняно з просто розважальними історіями? Як ви вирішуєте, що є надійним джерелом інформації для домашньої роботи?
5. Яким джерелам новин ви зазвичай довіряєте? Яким джерелам ви рідко довіряєте? Чому?

160 / Katherine Schulten "Skills and Strategies. Fake News vs. Real News: Determining the Reliability of Sources." The New York Times, October 2, 2015. <https://learning.blogs.nytimes.com/2015/10/02/skills-and-strategies-fake-news-vs-real-news-determining-the-reliability-of-sources/>

* Вірусний пост – посилання, повідомлення, картинка чи відео, які швидко поширюються в спільноті або спільнотах і якими часто діляться різні люди.

6. Наскільки журналісти та новинні джерела, які постять або дають посилання на певні історії, повинні перевіряти їх правдивість? Чи зобов'язані вони перевірити, що матеріал не є вигадкою, перед тим, як публікувати його? На вашу думку, як вони повинні перевіряти інформацію?
7. Чи можуть прикрашені або відверто брехливі історії мати наслідки в реальному житті? Які приклади ви можете навести?
8. Коли в сучасному світі кожен, хто має мобільний телефон, може повідомляти про новини, як ви визначаєте, чи ці новини правдиві? Які питання вам варто поставити, щоб дослідити це? Які особисті правила ви можете розробити, щоб визначити, які новини ви можете оприлюднювати і коли? Якої шкоди можна завдати, якщо не дотримуватися цих правил?

Незважаючи на те, що традиційні ЗМІ, такі як газети, телебачення та радіо, були і є потужними інструментами впливу на залучення виборців, домінування цифрових технологій і соціальних медіа сьогодні прирівнюється до нової реальності. Якщо в минулому громадяни обирали газету, радіо або телевізійний канал, які вони вважали за краще прочитати, послухати чи переглянути, то сьогодні соціальні медіа та цифрові технології через зростаючі бази даних інформації про потреби, бажання та вподобання громадян підвищують здатність шукати споживачів, а не навпаки.

Ще один серйозний привід для занепокоєння – явище **«фейкових новин»** та дезінформація, спрямована на введення громадськості в оману з певних важливих питань. Виявлення фейкових новин є важливим для громадянської обізнаності. Навіть якщо новини не ґрунтуються на фальшивій інформації, необхідно вміти розпізнавати упередженість та пропаганду й зважати на них, коли ви шукаєте інформацію з певних питань.

Навчання аналізу новинних джерел є важливою навичкою, яку повинні розвивати громадяни. Для цього можуть стати в пригоді поради, наведені нижче.

ПІДБІР СЛІВ

Важливо звернути увагу на слова, які використовуються в повідомленні, адже навіть незначні відмінності в підборі слова можуть змінити значення. Для прикладу, погляньте на два речення нижче, які з'явилися в заголовках новин, і визначте, у чому вони схожі та чим вони відрізняються.

«Війна в Іраку»

«Війна проти Іраку»

Змінилося лише одне слово, але сенс цілком різний. Із першого твердження видається, що новина буде про війну, яка відбувається в Іраку, але воно не покладає провину ні на кого. Проте другий заголовок наводить на думку, що якась зовнішня сторона веде війну проти Іраку, і це звучить більш зловісно. Заголовки з'явилися в один і той же день у дуже різних новинних джерелах, що також є важливою підказкою для виявлення упередженості; обидві новини стосувалися війни, яку вели США проти Іраку. Заголовок «Війна в Іраку» з'явився на сторінці CNN, присвяченій іракським новинам, а другий заголовок вийшов у рубриці інформаційного ресурсу «Дар аль-Хаят» щодо Іраку. «Дар аль-Хаят» є однією з провідних щоденних газет арабського світу, а CNN – новинна служба в США.

ВИБІРКОВІСТЬ ТА УПУЩЕННЯ

Новинні історії можуть бути упередженими, якщо вони залишають поза увагою деякі деталі або включають іншу інформацію, щоб подати читачам чи глядачам іншу точку зору на події, про які повідомлялося в новині. Це може включати повне замовчування, коли про новини взагалі не повідомляють. Подібним прийомом є «розміщення», що визначає, де саме публікується історія. Новини на першій сторінці та матеріали на електронних ресурсах, до яких можна дістатися лише після прокручування сторінки, не можуть привернути увагу аудиторії однаково ефективно.

ОБМЕЖЕННЯ ДИСКУСІЇ

Іноді історію представляють з однобокого ракурсу чи як єдиний логічний висновок, однак, можуть існувати й інші тлумачення, які не пропонуються публіці. Таким чином автори сподіваються, що громадськість прийме запропоновані висновки. Щоб визначити, чи не вдається той чи інший ресурс до обмеження дискусії, читач може ставити запитання. Ось деякі корисні питання: чи є докази для підкріплення цього твердження? Чи подається питання з різних позицій? Чи не здається, що нам нав'язують певний «інформаційний курс»?

ДЖЕРЕЛА

Дуже важливо проаналізувати джерела, використовувані в новинах. Необхідно визначити, наскільки це джерело надійне та який стосунок воно має до новини. Якщо з'ясовується, що джерело може бути зацікавленим у наслідках цієї історії, необхідно

шукати додаткові джерела. Взагалі, якщо представлені погляди декількох різноманітних джерел, історія, ймовірно, буде більш достовірною. Новинні ресурси, веб-сайти та інші видання також можуть бути упередженими. Завжди перевіряйте, хто публікує інформацію. Якщо ім'я не відоме, треба трохи дослідити, що це за особа чи організація, щоб визначити, чи мають вони свій вектор інтересів.

Багато новинних джерел заявляють, що вони об'єктивні, але використання вищенаведених методів може допомогти зрозуміти, чи існує тенденція до упередженості, незалежно від того, ідеться про друковані чи про онлайн чи відео/аудіо ЗМІ. Перед тим, як робити висновки про проблему, завжди рекомендується перевіряти декілька джерел. На малюнку нижче також запропоновано корисні рекомендації стосовно читання та сприйняття гарячих новин.

Рисунок 11:

«Посібник для споживачів термінових новин»¹⁶¹

1. У найближчому майбутньому виявиться, що ЗМІ помилилися.
2. Не довіряйте анонімним джерелам.
3. Не довіряйте новинам, що цитують інші ресурси як джерела інформації.
4. ЗМІ практично ніколи не публікують подальшу інформацію після того, як скористалися сенсацією.
5. Звертайте увагу на формулювання: • «Нам повідомляють...» може означати що завгодно. • «Ми шукаємо підтвердження...» означає, що вони не мають його. • «(видання) дізналося...» означає, що це «смажені факти» чи «вкид».
6. Шукайте новинні джерела, які були поблизу місця події.
7. Порівнюйте різні джерела.
8. Важливі новини активізують любителів фейків. І фотошопу.
9. Будьте обережні, якщо ретвітите щось із власними коментарями. Частина відповідальності за це покладається на вас.

¹⁶¹ / "On The Media" Presents: A Consumer's Guide To Breaking News." NPR, September 20, 2013. <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2013/09/20/224498227/on-the-media-presents-a-consumers-guide-to-breaking-news>

5.4

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА

Характер участі громадян у демократичному суспільстві може відрізнятися з кількох причин. Важливим чинником є громадянська культура, поширена в цьому суспільстві.

Громадянську культуру можна розуміти як загальні ставлення членів суспільства до політичної системи та системи органів влади, а також те, як вони бачать свої стосунки із цими системами. Громадянська культура, яка характеризується довірою до системи та відчуттям того, що громадяни є частиною процесу, є невід'ємною частиною здорової демократії.

У своїх дослідженнях про громадянську культуру¹⁶² Гебріел Алмонд і Сідні Верба визначили три основних типи громадянської культури:

1. **Патріархальна**, коли громадяни, як правило, не обізнані або дуже погано усвідомлюють особливості політичної системи й специфіку діяльності влади, водночас актори суспільно-політичного процесу не мають чітких очікувань.
2. **Підданська**, за якої громадяни розуміють інституційні й політичні процеси, але переважно займають пасивну роль у відносинах із владою.

¹⁶² / Gabriel Almond and Sidney Verba. "The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations." Sage Publications, Inc. 1963.

3. *Учасницька*, яка означає, що громадяни усвідомлюють та добре поінформовані про політичну систему як в управлінському, так і політичному аспектах, а стосунки між спеціалізованими інституціями та думкою та діяльністю громадян будуються на засадах взаємодії.

Алмонд і Верба пояснюють:

*«Демократична політична система – це та, у якій звичайний громадянин бере участь у політичних рішеннях... демократична політична культура повинна складатися з комплексу переконань, поглядів, норм, сприйняття тощо, які підтримують участь громадян у процесах».*¹⁶³

Таким чином, ставлення громадян до органів влади та їх стосунки з органами влади впливають на їхню готовність брати участь у демократичному процесі.

Загальні принципи, запропоновані Алмондом і Вербою, допомагають уявити громадянську участь як неперервне поле, континуум, на одному краю якого знаходиться «патріархальна» культура, а на протилежному – «учасницька». Цілком можливо, що з плином часу людина рухатиметься від одного типу до іншого в цьому континуумі. Також можливо, що громадянська культура суспільства з часом зазнаватиме змін. На вашу думку, де знаходиться більшість громадян України (патріархальний, підданський або учасницький)? Де знаходитеся ви? Незалежно від того, якою буде ваша відповідь, важливо усвідомлювати, що володіння сильною громадянською культурою не притаманне жодній країні чи народу, а скоріше воно формується безліччю історичних і політичних факторів, а також громадянами, як ви. Хоча десятиріччями під радянською владою громадянська культура в усьому регіоні придушувалася, останнім часом такі країни, як Україна та Грузія, стали свідками відродження активних громадянських суспільств та прикладів залучення громадян, що відображає та сприяє розвитку громадянських культур цих народів.

ВРЯДУВАННЯ В ІНТЕРЕСАХ ГРОМАДЯН

Дії органів влади справляють важливий вплив на громадянську культуру; органи влади можуть запровадити механізми й процедури, що дають можливість заохочувати громадян і мотивують їх до співпраці або, навпаки, перешкоджа-

¹⁶³ / Там само, с. 178.

ти залученню. При демократичному устрої повинна відбуватися співпраця між громадянами та органами влади. Коли люди почувають себе відчуженими від управління суспільством, вони менш охоче займаються політичною діяльністю. У певному сенсі ступінь участі громадян є результатом дій органів влади. Шеррі Арнстейн, політичний аналітик, що працювала у Федеральному уряді США, розробила «Шкалу громадянської участі»,¹⁶⁴ яка використовувалася для оцінювання того, яким чином органи влади заохочують участь громадян за допомогою різних заходів. На думку Арнстейн, існує вісім рівнів участі громадян, які підпадають під одну з трьох категорій: відсутність участі, видимість участі та влада громади. Рівні представлені на малюнку нижче.¹⁶⁵

Рисунок 9:

Шкала громадянської участі

Перші два рівні, маніпулювання й терапія, фактично не призначені для того, щоб стимулювати громадянську участь. Навпаки, вони мають на меті допомогти владним колам «просвітити» чи «утихомирити» учасників. У такій ситуації створюється ілюзія того, що до громадян дослухаються, але вся влада залишається зосередженою в руках органів влади. Такі дії можуть набувати форми опитування громадян, коли здається, що уряд намагається дізнатися думку народу, але в реальності такі дані не впливають на практику роботи.

164 / Sherry R. Arnstein. "A Ladder of Citizen Participation," JAIP, Vol. 35, No. 4, July 1969.

165 / Там само.

За першими двома рівнями йде етап управління, який Арнстейн називає «видимість участі». Цей етап включає в себе мінімальний рівень участі, коли громадяни вже можуть голосніше висловлювати свою позицію, але їх не слухають достатньою мірою. Наприклад, на рівні інформування громадяни отримують інформацію про плани владних кіл, отже, він є важливим першим кроком до легітимної участі громадян, однак найчастіше акцент робиться на односторонньому потоці інформації, за якого не передбачено жодних каналів для надання зворотного зв'язку. Найбільш частими інструментами, що використовуються для інформування, є ЗМІ, брошури тощо.

Наступні етапи – консультації та заспокоєння. На цих рівнях уряд запитує думку громадян, і хоча він готовий вислухати погляди та ідеї учасників громади та груп, громадяни не мають можливості забезпечити врахування своїх побажань у процесі прийняття рішень. Усе ж на цьому етапі можливість громадян висловлювати свої погляди має певну цінність, оскільки це може впливати на дії публічних службовців.

Наступні три рівні «шкали Арнстейн» полягають у розширенні можливостей громадян. На стадії партнерства громадяни можуть вести переговори з органами влади й брати участь у процесі реалізації рішень – наприклад, через коаліції та співпрацю з ОГС. І нарешті, на етапах делегування повноважень і контролю громадяни мають ресурси для прийняття рішень і здатні контролювати їх виконання.

Хоча модель Арнстейн являє собою спрощену структуру участі громадян, вона ілюструє відмінності між різними рівнями участі й тим, якою мірою громадяни насправді можуть співпрацювати з органами влади та мати право голосу у формуванні та впровадженні політики. Важливо також пам'ятати, що в певних умовах спосіб залучення громадян, такий як обмін думками під час громадського слухання, може бути проявом партнерства, оскільки публічні службовці покладаються на інформацію від громадян як джерело даних для прийняття рішень. Проте в іншому випадку публічне слухання може бути видом терапії та проводиться лише для того, щоб створити видимість консультацій із громадськістю, при цьому на отримані відомості зазвичай не зважають під час прийняття рішень. Можлива також ситуація, коли індивід регулярно доводить свої погляди до державних посадових осіб за допомогою різноманітних каналів, але відчуває, що його аргументи не беруть до уваги при прийнятті рішень, а причиною є те, що позиції окремої особи не відображені в поглядах більшості. Такі реалії демократії, і вони не є наслідком неналежної роботи органів влади.